ERNEST XEMINGUEYNING “CHOL VA DENGIZ” VA ISAJON SULTONNING “GENETIK” ROMANLARI MATNIDA QO‘LLANGAN METAFORALARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI

N.S.Ruziyeva[1]

1. Katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Mas'ul muallif: Ruziyeva Nigora Sapar qizi, Katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti.

e-mail: nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

Received: 04 Noyabr 2026
Accepted: 09 Noyabr 2026
Published: 14 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ruziyeva, N. S. ERNEST XEMINGUEYNING “CHOL VA DENGIZ” VA ISAJON SULTONNING “GENETIK” ROMANLARI MATNIDA QO‘LLANGAN METAFORALARNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI / N. S. Ruziyeva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 1. — B. 358–361.

Annotatsiya. Maqolada Ernest Xemingueyning “Chol va dengiz” qissa-romani hamda Isajon Sultonning “Genetik” romani matnidagi metaforalar kognitiv lingvistika va kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot J.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi, J.Fokone va M.Ternerning konseptual integratsiya (blending) nazariyasi hamda Pragglejaz guruhining MIP metodikasiga tayanadi. Natijada “Chol va dengiz”da metaforalar asosan jismoniy tajriba (gavda, kurash, tabiat) asosidagi tasvir sxemalariga, “Genetik”da esa ilmiy bilim va milliy xotira (gen, meros, yo‘l, nur, shamol) asosidagi abstrakt konseptlarga tayanishi aniqlandi. Har ikki asarda ham metafora inson shaxsining bardoshliligi va o‘zlikni anglash g‘oyasini ifodalovchi asosiy kognitiv vosita ekani asoslandi.

Kalit so'zlar: konseptual metafora, kognitiv tilshunoslik, manba soha, nishon soha, tasvir sxemasi, konseptual integratsiya, “Chol va dengiz”, “Genetik”, Isajon Sulton, Xemingueу.

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОР, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ТЕКСТАХ РОМАНОВ ЭРНЕСТА ХЕМИНГУЭЯ «СТАРИК И МОРЕ» И ИСАДЖОНА СУЛТОНА «ГЕНЕТИК»

Аннотация. В статье с позиций когнитивной лингвистики и когнитивной психологии сопоставляются метафоры повести Э. Хемингуэя «Старик и море» и романа Исажона Султона «Генетик». Методологическую основу составляют теория концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, теория концептуальной интеграции Ж. Фоконье и М. Тёрнера и процедура MIP. Установлено, что метафоры Хемингуэя опираются на телесный опыт и образные схемы, а метафоры Исажона Султона - на научное знание и национальную память. В обоих текстах метафора выступает главным когнитивным средством выражения идеи стойкости личности и самопознания.

Ключевые слова: концептуальная метафора, когнитивная лингвистика, сфера-источник, сфера-мишень, образная схема, концептуальная интеграция, «Старик и море», «Генетик».

COGNITIVE FEATURES OF METAPHORS USED IN ERNEST HEMINGWAY’S THE OLD MAN AND THE SEA AND ISAJON SULTON’S GENETIK

Abstract. The article compares the metaphors of Ernest Hemingway’s The Old Man and the Sea and Isajon Sulton’s novel Genetik from the standpoint of cognitive linguistics and cognitive psychology. The study draws on Lakoff and Johnson’s conceptual metaphor theory, Fauconnier and Turner’s conceptual blending theory and the Pragglejaz MIP procedure. Hemingway’s metaphors are found to rest on bodily experience and image schemas, while Sulton’s rest on scientific knowledge and national memory. In both texts metaphor is the main cognitive means of expressing human resilience and self-discovery.

Keywords: conceptual metaphor, cognitive linguistics, source domain, target domain, image schema, conceptual blending, The Old Man and the Sea, Genetik.

Kirish. XX asrning so‘nggi choragidan boshlab metafora faqat badiiy bezak emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida o‘rganila boshlandi. J.Lakoff va M.Jonson metafora orqali biz bir tushunchani boshqa tushuncha tajribasi asosida anglashimizni ko‘rsatib berdilar [1]. Shu tariqa metafora tilshunoslik, adabiyotshunoslik va psixologiya kesishgan nuqtada turadigan kognitiv hodisaga aylandi.

Badiiy matndagi metafora yozuvchi dunyoqarashining “xaritasi”dir. U muallif voqelikni qaysi tajriba orqali anglaganini, o‘quvchi ongida qanday tasavvur uyg‘otmoqchi bo‘lganini ochib beradi. Shu sababli turli madaniyatga mansub yozuvchilar metaforalarini qiyoslash umuminsoniy va milliy tafakkur xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot obyekti sifatida ikki asar tanlandi. Ernest Xemingueyning “Chol va dengiz” (1952) asari Pulitser mukofotiga sazovor bo‘lgan va yozuvchiga 1954-yilgi Nobel mukofoti berilishida muhim o‘rin tutgan. Asar o‘zbek kitobxoniga Ibrohim G‘afurov tarjimasida yaxshi tanish. Isajon Sultonning “Genetik” romani esa mustaqillik davri o‘zbek nasrida ilm-

fan, genetik meros va milliy o‘zlik mavzusini badiiy talqin etgan asardir. Bosh qahramon Omon obrazi uchun akademik Ibrohim Abdurahmonov prototip bo‘lgani olimning o‘zi tomonidan ham qayd etilgan [12].

Ikki asarni bir-biriga yaqinlashtiradigan jihat - har ikkisida inson o‘z chegarasini sinovdan o‘tkazadi. Santyago dengiz bilan, Omon esa ilm va o‘z ildizlarini anglash yo‘lidagi to‘siqlar bilan kurashadi. Ammo bu kurash turli metaforik modellar orqali ifodalanadi.

Tadqiqotning maqsadi - “Chol va dengiz” va “Genetik” romanlari matnidagi metaforalarning kognitiv asoslarini aniqlash va ularni qiyosiy tahlil qilish.

Vazifalar:

Har ikki matndagi metaforik birliklarni MIP metodikasi asosida ajratib olish.

Metaforalarni manba va nishon sohalariga ko‘ra tasniflash.

Ularning asosidagi tasvir sxemalari va konseptual integratsiya jarayonlarini ochib berish.

Metaforalarning qahramon psixologiyasi va asar g‘oyasini ifodalashdagi rolini baholash.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Nazariy asos. Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra metafora ikki soha o‘rtasidagi moslashuvdir: aniq, tajribada tanish manba soha (masalan, YO‘L) orqali abstrakt nishon soha (masalan, HAYOT) anglanadi [1]. Z.Kyovechesh metaforalarning universal va madaniy jihatdan o‘zgaruvchan qatlamlarini ajratgan [3]. Fokone va Terner esa yangi badiiy obrazlar ikki va undan ortiq aqliy maydonning “qorishuvi” (blending) natijasida tug‘ilishini ko‘rsatgan [2]. M.Jonsonning tasvir sxemalari (IDISH, YO‘L, KUCH, MARKAZ–CHEKKA, TEPA–PAST) metaforalarning tana tajribasiga bog‘liqligini izohlaydi [4].

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalish Sh.Safarov [7], N.Mahmudov [8], D.Xudoyberganova [9] ishlarida rivojlantirilgan. Isajon Sulton ijodi asosan adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilgan: “Genetik” romani xronotoplari [10], yozuvchi asarlaridagi shamol, safar va sinov motivlari [11] tahlil qilingan. Biroq “Genetik” metaforalarining kognitiv tahlili, ayniqsa jahon adabiyoti namunasi bilan qiyosiy o‘rganilishi hali maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Bu holat ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Material. Tahlil uchun “Chol va dengiz”ning ingliz tilidagi asl matni va I.G‘afurov o‘zbekcha tarjimasi [13; 14] hamda “Genetik” romani matni [15] olindi.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llandi:

MIP (Metaphor Identification Procedure) [5] - har bir so‘zning kontekstdagi ma’nosi uning asosiy (aniqroq, jismoniy) ma’nosi bilan solishtiriladi; farq va o‘xshashlik bo‘lsa, birlik metafora deb belgilanadi.

Konseptual tahlil - ajratilgan metaforalar “NISHON - MANBA” formulasi bilan umumlashtiriladi (masalan, HAYOT - KURASH).

Tasvir sxemasi va blending tahlili - metafora asosidagi jismoniy sxema va aqliy maydonlar aniqlanadi.

Qiyosiy-tipologik usul - ikki asardagi metaforik modellar o‘xshash va farqli jihatlarga ko‘ra solishtiriladi.

Psixologik talqin - metaforaning qahramon ichki holatini (stress, bardosh, motivatsiya, o‘zlikni anglash) ifodalashdagi vazifasi baholanadi.

Natijalar

Tahlil har ikki asarda metaforalar tasodifiy emas, balki bir necha yetakchi konseptual model atrofida tizim hosil qilishini ko‘rsatdi.

1. “Chol va dengiz” asaridagi konseptual metaforalar

1-jadval.

“Chol va dengiz”dagi yetakchi konseptual metaforalar

Konseptual metafora	Matndagi ifodasi (mazmunan)	Tasvir sxemasi	Kognitiv vazifasi
DENGIZ - AYOL	Santyago dengizni ayol jinsida tasavvur qiladi: u goh saxiy, goh shafqatsiz, lekin yovuz emas	MARKAZ–CHEKKA, IDISH	Tabiatni dushman emas, hamroh sifatida anglash
BALIQ - BIRODAR, MUNOSIB RAQIB	Chol marlinni “birodarim” deb ataydi, uni o‘ldirishni sharafli bellashuv deb biladi	KUCH (qarshi kuch)	Kurashni axloqiy munosabatga aylantirish
HAYOT - KURASH	Ov kunlari ikki kuch o‘rtasidagi chidamlilik bellashuvi sifatida tasvirlanadi	KUCH, YO‘L	Mavjudlikni sinov sifatida tushunish
TANA A‘ZOSI - ALOHIDA SHAXS	Chol tirishib qolgan qo‘liga tirik mavjudotga gapirgandek murojaat qiladi, uni “xoin” deb koyiydi	QISM–BUTUN	Jismoniy stressni ichki dialog orqali boshqarish
MAG‘LUBIYAT - BAYROQ	Yamoq yelkan doimiy mag‘lubiyat bayrog‘iga o‘xshatiladi	TEPA–PAST	Ijtimoiy baho (omadsizlik)ni ko‘rinadigan belgi qilish
YOSHLIK, ORZU - SHERLAR	Chol tushida Afrika sohilidagi sherlarni ko‘radi	YO‘L (ortga qaytish)	Xotira orqali ruhiy quvvat tiklash
INSON - YENGILMAS KUCH	Odam yo‘q qilinishi mumkin, ammo yengilmaydi, degan asosiy g‘oya	KUCH, TO‘SIQ	Bardoshlilikni qadriyat darajasiga ko‘tarish

Konseptual metafora	Matndagi ifodasi (mazmunan)	Tasvir sxemasi	Kognitiv vazifasi
AKULALAR - VAYRON QILUVCHI TAQDIR	Akulalar qo‘lga kiritilgan g‘alabani bo‘lak-bo‘lak yeb bitiradi	KUCH, BUTUN–QISM	Yo‘qotishning muqarrarligini anglash

Xeminguey metaforalarining asosiy xususiyati - ularning tana tajribasiga (embodiment) tayanishidir. Og‘riq, charchoq, qo‘lning tirishishi, arqonning yelkani kesishi kabi jismoniy holatlar abstrakt tushunchalar (sabr, sharaf, yolg‘izlik) uchun manba soha bo‘lib xizmat qiladi. Yozuvchining “aysberg” uslubiga mos ravishda metaforalar ko‘pincha ochiq aytilmaydi, balki qahramonning ichki nutqiga singdiriladi.

2. “Genetik” romanidagi konseptual metaforalar

2-jadval.

“Genetik”dagi yetakchi konseptual metaforalar

Konseptual metafora	Matndagi ifodasi (mazmunan)	Tasvir sxemasi	Kognitiv vazifasi
GEN - XAZINA, YASHIRIN KUCH	Avloddan o‘tib keladigan iqtidor ichki boylik sifatida talqin etiladi [misol, sahifa]	IDISH (ichki–tashqi)	Shaxs salohiyatini merosga bog‘lash
GENNI ANGLASH - UYG‘ONISH	Uxlab yotgan iqtidorni “uyg‘otish” g‘oyasi [misol, sahifa]	TEPA–PAST, YORUG‘–QORONG‘U	O‘zlikni anglashni faol jarayon sifatida ko‘rsatish
BILIM - OLTIN	Roman yakunida yigitcha toshlar orasidan oltin yombini olib yo‘lga tushadi [15, sahifa]	IDISH, YO‘L	Ilmni eng yuksak qadriyat sifatida anglash
ILM, HAYOT - YO‘L, SAFAR	Qahramonning shakllanishi safar va sinovlar ketma-ketligi sifatida beriladi [misol, sahifa]	YO‘L (manba–yo‘l–maqsad)	Rivojlanishni bosqichli harakat sifatida tushunish
SHAMOL - YO‘LBOSHCHI, AJDOD OVOZI	Isajon Sulton romanlariga xos shamol motivi “Genetik”da ham davom etadi [11]	KUCH, YO‘L	Ma’naviy merosning ko‘rinmas ta’sirini ifodalash
AVLOD - DARYO	Yakuniy manzarada daryo bo‘ylab ketish uzluksiz avlodlar oqimini anglatadi [misol, sahifa]	YO‘L, UZLUKSIZLIK	Shaxsni avlodlar zanjirining bir halqasi deb bilish
XALQ - TIRIK ORGANIZM	“Genofond” tushunchasi millatni yagona tirik tanaga o‘xshatadi [misol, sahifa]	QISM–BUTUN	Shaxsiy va milliy o‘zlikni birlashtirish

“Genetik” metaforalari ilmiy diskurs va milliy-ma’naviy diskursning qorishuvi (blending) natijasidir. Biologiya terminlari (gen, kod, genofond) xalq og‘zaki ijodi va tasavvufiy obrazlar (yo‘l, nur, xazina, shamol) bilan birlashadi. Natijada ilmiy tushuncha badiiy-falsafiy ramzga aylanadi.

Muhokama

Olingan natijalar ikki asar metaforalarining umumiy kognitiv asosga ega bo‘lsa-da, turli tajriba manbalariga tayanishini ko‘rsatadi.

3-jadval.

Ikki asar metaforalarining qiyosiy tavsifi

Mezon	“Chol va dengiz”	“Genetik”
Yetakchi manba soha	Tana, tabiat, ov, kurash	Ilm (genetika), meros, yo‘l, nur
Asosiy nishon soha	Bardosh, sharaf, yolg‘izlik, qarilik	O‘zlik, iqtidor, avlodlar aloqasi, milliy kelajak
Yetakchi tasvir sxemasi	KUCH (qarshi kuch), MARKAZ–CHEKKA	YO‘L, IDISH (yashirin ichki boylik)
Metaforaning ifodalanishi	Yashirin, ichki nutqqa singdirilgan, lakonik	Ochiq, ramziy, falsafiy izohli
Konseptual integratsiya	Inson + tabiat maydoni	Ilmiy + milliy-ma’naviy maydon
Madaniy asos	Individualizm, shaxsiy sharaf (G‘arb)	Jamoaviylik, ajdodlar xotirasi (Sharq)
Qahramon modeli	Yakka kurashchi	Avlodlar zanjirining davomchisi

Umumiy jihatlar. Har ikki asarda HAYOT - SINOV va INSON - BARDOSHLI MAVJUDOT modellari markaziy o‘rinda turadi. Bu Kyovecheshning universal metaforalar haqidagi xulosasini tasdiqlaydi [3]: chidamlilik va o‘zini yengish g‘oyasi turli madaniyatlarda o‘xshash jismoniy sxemalar (kuch, yo‘l) orqali anglanadi.

Farqli jihatlar. Xemingueyda bardosh manbai - shaxsning o‘zi. Santyago yolg‘iz, uning ittifoqchisi faqat o‘z tanasi va xotirasi. Isajon Sultonda esa bardosh manbai shaxsdan tashqarida, ya’ni ajdodlar merosi va xalq genofondida joylashgan. Bu farq G‘arb adabiyotidagi individual qahramon va Sharq adabiyotidagi “ildizga qaytish” an’anasi o‘rtasidagi tafovutni aks ettiradi.

Psixologik talqin. Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan metafora qahramonning stress bilan kurashish (coping) strategiyasini ham ochib beradi. Santyagoning o‘z qo‘li, baliq, yulduzlar bilan “suhbati” - og‘ir jismoniy va ruhiy zo‘riqish sharoitida o‘zini qo‘llab-quvvatlovchi ichki dialogdir. Sherlar haqidagi tush esa ijobiy xotira orqali hissiy tiklanish vazifasini bajaradi. “Genetik”da UYG‘ONISH va XAZINA metaforalari o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) va ichki motivatsiyani

shakllantiradi. Shu ma'noda roman metaforalari o'quvchiga "senda ham yashirin kuch bor" degan psixologik ustanovka beradi.

Tarjima jihati. "Chol va dengiz"ning o'zbekcha tarjimasida ayrim metaforalar milliy tasavvurga moslashtiriladi. Masalan, ingliz va ispan tilidagi dengizning jins kategoriyasi o'zbek tilida grammatik jihatdan yo'q. Shu sababli DENGIZ - AYOL metaforasi tarjimada leksik vositalar orqali tiklanadi. Bu metaforaning tilga emas, tafakkurga tegishli ekanini yana bir bor ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

"Chol va dengiz" va "Genetik" romanlaridagi metaforalar bezak vositasi emas, balki asar g'oyasini tashkil etuvchi kognitiv tizimdir; bu metaforaning tafakkur hodisasi ekani haqidagi nazariy qarashni tasdiqlaydi [1; 6].

Xeminguey metaforalari tana tajribasi va KUCH sxemasiga tayanadi, abstrakt tushunchalar (sharaf, bardosh, yolg'izlik) jismoniy holatlar orqali anglatiladi.

Isajon Sulton metaforalari ilmiy va milliy-ma'naviy maydonlarning konseptual integratsiyasidan tug'iladi; YO'L va IDISH sxemalari yetakchilik qiladi.

HAYOT - SINOV va INSON - BARDOSHLI MAVJUDOT modellari ikki asar uchun umumiy bo'lib, universal metaforalar sirasiga kiradi; farq bardosh manbaining shaxsda yoki ajdodlar merosida ko'rilishida namoyon bo'ladi.

Metaforalar qahramonlarning stressni yengish strategiyalari, ichki motivatsiyasi va o'zlikni anglash jarayonini ifodalovchi psixologik vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.

[2] Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. - New York: Basic Books, 2002. - 440 p.

[3] Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2010. - 375 p.

[4] Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. - Chicago: University of Chicago Press, 1987. - 233 p.

[5] Pragglejaz Group. MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse // Metaphor and Symbol. - 2007. - Vol. 22, No. 1. - P. 1–39.

[6] Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Ortony A. (ed.) Metaphor and Thought. 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 1993. - P. 202–251.

[7] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. - 92 b.

[8] Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. - 176 b.

[9] Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. - Toshkent: Fan, 2013. - 128 b.

[10] Abdulxamidova X.A. Isajon Sultonning "Genetik" romani xronotoplari talqini // FarDU. Ilmiy xabarlar. - 2025. - № 6. - B. 246–249. https://journal.fdu.uz

[11] Abdulxamidova X.A. Muallif "men"ining adabiy qahramonda aks etishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - 2023. - Vol. 3, No. 12. - B. 51–58. oriens.uz

[12] Hemingway E. The Old Man and the Sea. - New York: Charles Scribner's Sons, 1952. - 140 p.

[13] Xeminguey E. Chol va dengiz: qissa / Tarjimon I.G'afurov. - Toshkent: Yosh gvardiya, 1986. - 43 b.

[14] Isajon Sulton. Genetik: roman va hikoyalar. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. - 384 b.